

**ABU ALI IBN SINO FALSAFASIDA BILISH VA IDROK
JARAYONINING NAZARIY TALQINI**

Yuldasheva Xurshida Xamidullayevna,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

+998909564210

yuldashevaxurshidamimix2s@mail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda Abu Ali Ibn Sinoning “Tanlangan asarlar” ikki jildli nashri asosida bilish va idrok jarayonining nazariy asoslari yoritiladi. Muallif idrokni hissiy va aqliy bosqichlarga ajratib, ruh, ong, tasavvur va mantiqiy tafakkur vositalari orqali haqiqat sari intilishni asoslaydi. Bilish tushunchasi faqat empirik emas, balki mantiqiy va metafizik yo‘l bilan ham sharhlanadi.

Kalit so‘zlar: Ibn Sino, bilish nazariyasi, idrok, ruh, ong, aql, tafakkur, sezgi, metafizika.

**THE THEORETICAL INTERPRETATION OF COGNITION AND
PERCEPTION IN THE PHILOSOPHY OF AVICENNA**

Abstract. This thesis, based on Avicenna’s two-volume edition *Selected Works*, explores the theoretical foundations of cognition and perception. The author divides perception into sensory and rational stages, substantiating the striving for

truth through the faculties of soul, consciousness, imagination and logical reasoning. Cognition is interpreted not only in empirical terms, but also in logical and metaphysical dimensions.

Keywords: Avicenna, theory of cognition, perception, soul, consciousness, intellect, thinking, sensation, metaphysics.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОЦЕССОВ ПОЗНАНИЯ И ВОСПРИЯТИЯ В ФИЛОСОФИИ АВИЦЕННЫ

Аннотация. В тезисе на основе двухтомного издания «Избранное» Авиценны рассматриваются теоретические основы процессов познания и восприятия. Автор делит восприятие на чувственный и рациональный этапы, обосновывая устремлённость к истине через такие средства, как душа, сознание, воображение и логическое мышление. Понятие познания трактуется не только в эмпирическом, но и в логическом и метафизическом аспекте.

Ключевые слова: Авиценна, теория познания, восприятие, душа, сознание, разум, мышление, ощущение, метафизика.

Abu Ali ibn Sino (980–1037) islom falsafasining yirik namoyondalaridan biri bo‘lib, u bilish va idrok jarayoniga oid o‘ziga xos nazariy tizimni yaratgan. Uning epistemologik qarashlari ko‘plab asarlarida, xususan, “Kitob ash-shifo”,

“Ilohiyot”, “Risalat an-nafs” hamda ayrim qismlariga kiritilgan fikrlar orqali shakllanadi. U bu fikrlarini nafaqat falsafiy-metafizik asosda, balki gnoseologik aniqlikda bayon qiladi. Asosiy masala “inson qanday qilib biladi?” degan savol atrofida aylanadi va bu jarayonda ruh, nafs, aql, idrok va tasavvur tushunchalari markaziy o‘rinda turadi.

Ibn Sinoga ko‘ra, insondagi bilish qudrati ruhiy tomonga mansub bo‘lib, bu jihat uni boshqa mavjudotlardan farqlaydi. Ruh, ya’ni nafs tanadan mustaqil bo‘lishi, shuningdek o‘zining bilish, anglash va farqlash kabi faoliyatlari bilan aqliy mavjudot sifatida gavdalanadi. Bilish bu narsaning shakli aqlga ko‘chishidir. U bu masalani aniqlab berishda Aristotelning “forma-materiya” doktrinasidan ilhomlanib, uni o‘z tafakkur tizimida yangi pog‘onaga olib chiqadi¹.

Shayx ur-ra'is nazarida, ruhning bilishdagi ishtiroki uning substansional mohiyatiga borib taqaladi. “Ruh, — deydi u, — bo‘linmas va tanaga bog‘liq emas. U aql vositasida mavjudotni anglaydi”². Ibn Sino “Kitob ash-shifo”ning ilohiyot bobida bilish jarayonini ikki bosqichda ko‘rsatadi: hissiy idrok va aqliy idrok (mufasssal va mujarrad tafakkur). Har ikki bosqichda qabul qilish va shakllantirish faoliyati muhimdir. Chunki ularning uyg‘unligi orqali insonda bilim hosil bo‘ladi.

Bilish jarayonining negizi aqlidir. Ibn Sino bu tushunchani to‘rt bosqichda sharhlaydi:

Aql bil-kuvvat (al-aql bi’l-quwwa) – ya’ni bilim olish imkoniyatiga ega aql;

¹ Абу Али Ибн Сина. Избранное: В 2-х тт. Т. 1 / Пер. и комм. Саидрахмона Сулаймония. — Душанбе—Ашгабат: Изд-во Культурного центра Посольства ИРИ в Туркменистане, 2003. — С. 314–316.

² Абу Али Ибн Сина. Избранное: В 2-х тт. Т. 2 / Пер. и комм. Саидрахмона Сулаймония. — Душанбе—Ашгабат: Изд-во Культурного центра Посольства ИРИ в Туркменистане, 2003. — С. 56–57.

Aql bil-fi'l (al-aql bi'l-fi'l) – ya'ni bilimni amalda qo'llay oladigan aql;

Mustafod aql (al-aql al-mustafād) – ya'ni tashqi aqliy manbadan ta'sirlangan aql;

Faol aql (al-aql al-fa'āl) – bu esa ilohiy aql bo'lib, jamiki bilish, idrok, tushunish aynan shu darajaga yetganda mukammallik topadi³.

Bu nazariyani o'rganar ekanmiz, Ibn Sino tafakkurida bilish nafaqat ruhiy intilish, balki metafizik rishtalarga bog'langan chuqur jarayon ekanligini anglaymiz. U bilish jarayonini insonning tug'ma qobiliyatlari orqali emas, balki harakatdagi quvvat sifatida qaraydi. Masalan, u "Aql faoliyatga o'tgach, faqat narsa surasini emas, balki uning sabab va natijalarini ham o'zida jamlaydi".

Ibn Sino ruhning bilishga oid quvvatini materiyadan tamomila farqlaydi:

"Tanadagi har qanday quvvat o'lchovlidir. Ruh esa – ado bo'lmas quvvat sohibidir"⁴. Bu degani, ruh orqali olingan bilimlar moddiy emas, balki ma'naviy-ijodiy mohiyat kasb etadi. Shu bois ham alloma ilohiy bilim, tabiat haqidagi fanlar, ruhiy quvvatlarni bir xil kuchga ega deb hisoblaydi.

Ibn Sino asarlarida bilish va idrok tushunchalari faqat epistemologik* tushuncha sifatida emas, balki mavjudotning mohiyatini anglashga yo'naltirilgan falsafiy va ontologik kategoriya sifatida ham namoyon bo'ladi. Bu yerda ruhiy idrok – insoniy mavjudotning eng yuksak ifodasi sifatida tushuniladi.

Uning fikricha, **idrok qilinadigan narsa** faqat sezgi bilan emas, balki **ruhiy quvvatlar orqali ham anglanadi**. Ayniqsa, "Yorug'lanish" nomli risolasida ruh haqida shunday deyiladi:

³ O'sha manba, 57-bet.

⁴ O'sha manba, 60-bet.

* Yunoncha "epistēmē" – bilim, va "logos" – ta'limot, nazariya degan ma'noni bildiradi. Epistemologiya – "Biz nimani bilamiz?" va "Biz qanday bilamiz?" degan fikr yuritish san'ati.

“Ruh orqali anglanadigan aqliy tushunchalar va miqdoriy mohiyatlar son-sanog‘i yo‘q narsalardir. Ruhda ularni anglash qobiliyati bor. Shu narsa isbot qilinganki, ruh narsalarni anglashda ado bo‘lmas quvvat sohibi va u tana ham emas, tanada joylashgan ham emas”⁵.

Ushbu mulohazalardan shuni anglash mumkinki, **bilish subyekti sifatida insonda** mavjud bo‘lgan idrok kuchi tanaviy emas, balki **ruhiy mohiyatga** tayanadi. Tana kuchlari cheklangan bo‘lsa-da, ruhiy kuch – cheksizdir. Bu tafakkurda ruh bilan idrokning bog‘liqligi inson ongining cheksiz qobiliyatlarini nazariy asoslashga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, Ibn Sino idrokning soddaligi yoki bevositaligi haqidagi fikrlarni ham chuqur sharhlaydi. Uning ta’rificha, odam o‘z borlig‘i haqida o‘ylaganda badandagi a’zolarini “unutib” qo‘yishi, lekin o‘z “men”ligini his etishda davom etishi – ruhning mustaqilligini ko‘rsatadi:

“Narsalarni anglash, kasb-hunar egallash va o‘zini bilish (hatto o‘z borlig‘i haqida o‘ylaganda badandagi a’zolarini “unutib” qo‘ysa ham) ruh mohiyatidir”⁶.

Bu yerda Ibn Sino bilish va idrok jarayonini **nafaqat mantiqiy tafakkur**, balki **ruhiy tajriba** orqali yuzaga keladigan holat sifatida talqin qiladi. Bu esa uni sof ratsionalistlardan farqlab turadi. Unga ko‘ra, aqliy bilish tajribaning yuksak bosqichi bo‘lib, bu bosqichga faqat ruhiy yetuklik orqali erishish mumkin.

Abu Ali ibn Sino uchun bilish va idrokning eng muhim manbayi bu **ruhiy quvvat** (al-quvva ar-ruhiyyah) hisoblanadi. Uning fikricha, ruh bu jismoniy emas, balki mutlaq, o‘ziga xos mavjudot bo‘lib, uning asosiy vazifasi aqliy idrokni amalga oshirishdir. Bilish esa aql orqali haqiqatni anglash va uni qabul qilish jarayonidir.

⁵Abu Ali ibn Sino. Yorug‘lanish // Jahon adabiyoti, 2017, №1, B. 92.

⁶ O‘sha manba, 92-bet.

Ushbu jarayonda aqlning turlari (aql bil-quvva, aql bil-fi'l, aql fa'ol) muhim rol o'ynaydi. Masalan, Ibn Sino quyidagicha yozadi: "Aql, avvalo, quvvat (salohiyat) holida bo'ladi, keyin esa u faol aqlga aylanadi. Faol aql esa tashqi dunyodagi mavjudotlarni idrok qilish orqali shakllanadi"⁷.

Bu fikrga ko'ra, insondagi idrok shakllari: hissiy idrok, tasavvur, tafakkur va nazariy aql ketma-ketligida yuksaladi. Ibn Sino ushbu bosqichlarni tanqidiy tahlil qiladi va har birini o'ziga xos quvvat (quvva) sifatida tushuntiradi:

- *Quvva musho'ara* (tasavvur quvvati): sezgi orqali kelgan ma'lumotlarni saqlaydi;
- *Quvva mufakkira* (fikir yurituvchi quvvat): ushbu ma'lumotlarni muhokama qilib, xulosa chiqaradi;
- *Quvva vohima* (faraziy quvvat): sezgi orqali idrok qilinmaydigan, lekin anglash mumkin bo'lgan narsa haqidagi taxminlarni ishlab chiqadi.

Uning asarlarida ruhiy bilish, aqliy idrok, nutq va tafakkur bir-biri bilan uzviy bog'liq. Ayniqsa, "*Kitob un-Nafs*" ("Ruh kitobi")da tananing ruh bilan aloqasi masalasi tahlil qilinadi. Bu asarda u shunday yozadi:

"Ruh tanada emas, balki tanaga bog'liq emasdir. Uning o'zi ham bo'linmaydigan va cheksiz quvvatga ega bo'lgan javhardir. Tanadagi har qanday quvvat esa o'lchovli va chegaralidir"⁸.

Bu qarashlar Ibn Sinoning gnoseologik yondashuvida bilish jarayonining faqat tajriba yoki sezgi orqali emas, balki mutlaq ruhiy/intellektual aql orqali amalga

⁷ Абу Али Ибн Сина. Избранное: В 2-х тт. Т. 1 / Пер. и комм. Саидрахмона Сулаймония. – Душанбе–Ашгабат: Изд-во Культурного центра Посольства ИРИ в Туркменистане, 2003. – С. 210–215.

⁸ Абу Али Ибн Сина. Избранное: В 2-х тт. Т. 1 / Пер. и комм. Саидрахмона Сулаймония. – Душанбе–Ашгабат: Изд-во Культурного центра Посольства ИРИ в Туркменистане, 2003. – С. 196–205.

oshirilishini ko'rsatadi. Ibn Sino faol aqlni – butun mavjudotlarni idrok etishga qodir bo'lgan yagona kuch deb baholaydi. Uningcha, insonning haqiqatga erishishi, uning ruhiy quvvatining mukammalligiga bog'liq bo'ladi.

Bunday yondashuv, xususan, Platon va Aristotel falsafasidagi bilish nazariyasi bilan dialogda bo'lib, lekin Ibn Sino bu g'oyalarni islomiy tafakkur asosida mustaqil shakllantiradi. Aqliy bilish va ruhiy tafakkur o'zaro uyg'unlikda ishlaydi va insonni mavjudotlar ichida eng mukammal mavjudot sifatida yuksaltiradi.

Shunday qilib, Ibn Sino falsafasida bilish – bu insoniyatning eng oliy faoliyati bo'lib, u faqat tashqi idrok emas, balki ichki ruhiy o'sish, anglash, va komillikka yetish jarayonidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Абу Али Ибн Сина. Избранное: В 2-х тт. Т. 1 / Пер. и комм. Саидрахмона Сулаймония. – Душанбе–Ашгабат: Изд-во Культурного центра Посольства ИРИ в Туркменистане, 2003. – С. 444.
2. Абу Али Ибн Сина. Избранное: В 2-х тт. Т. 2 / Пер. и комм. Саидрахмона Сулаймония. – Душанбе–Ашгабат: Изд-во Культурного центра Посольства ИРИ в Туркменистане, 2003. – С. 187.
3. Abu Ali ibn Sino. Yorug'lanish // Jahon adabiyoti. 2017. №1. – B.146.
4. Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: Мовароуннахр, 1996. – 256 б.
5. Қаюмов А. Абу Райҳон Беруний. Абу Али ибн Сино. – Т.: Фан, 1980. – 310 б.
6. Irisov A.A. Абу Али ибн Сино ҳаёти ва ижодий мероси. – Т.: Фан, 1980. – 240 б.